

DESPĂRȚIREA DE MACHIAVELLI...?

ION GOIAN*

Într-o carte publicată cu câțiva ani în urmă de academicianul Mircea Malița, (*Homo fraudens*, București, Editura RAO, 2012), mi-a atras atenția un pasaj, în care ilustrul diplomat român, ajuns astăzi la o vârstă venerabilă, fără însă ca trecerea anilor să se poată citi și în scrisul domniei sale, afirmă: „Știi prea bine că m-am distanțat de Machiavelli“ (p. 63). Domnul Malița, nefiind doar diplomat, ci și autorul unor cărți foarte citite și comentate la vremea lor, ar fi putut, așa cum Noica a publicat o *Despărțire de Goethe*, să scrie, eventual, o *Despărțire de Machiavelli*, Secretarul florentin fiind, de altfel, cum se știe, răspunzător în bună măsură de politica externă a Florenței în vremea lui Soderini, în primul deceniu al frământatului secol al XVI-lea. Nu știu ca domnul Malița să fi scris o asemenea carte. Însă, dacă ar fi scris-o, domnia sa ar fi putut să adauge, fără îndoială, o pagină nouă și de deosebit interes la o istorie plină de neprevăzut, aceea a relației dintre Machiavelli și cultura română.

Deoarece m-am ocupat, datorită interesului pentru opera autorului *Principelui*, de acest subiect, mi-am luat libertatea de a recapitula, în câteva pagini, cu prilejul acestui număr special al *Revistei de Științe Politice și Relații Internaționale* închinat aniversării domnului academician Mircea Malița, momentele cele mai semnificative ale întâlnirii dintre operele marelui florentin și cultura română, ca un omagiu pentru acela care a fost unul dintre cei care orientat, prin acțiunea diplomatică și prin scrierile teoretice corabia diplomației românești în vremuri deloc liniștite, aici destinul său nefiind cu totul departe de acela al ilustrului său predecesor într-ale diplomației din veacul al XVI-lea.

Și poate, cine știe, domnul academician Malița, pe care astăzi și-l revendică, cu acest prilej aniversar, deopotrivă lumea diplomației, lumea literelor și aceea a științei politice și a relațiilor internaționale, ne va oferi, totuși, această *Despărțire de Machiavelli*...

Machiavelli și cultura română

Chestiunea prezenței lui Machiavelli în cultura română¹ pune două probleme distincte; una de ordinul datelor istorice primare, cealaltă, mult mai complexă,

* Cercetător științific I, dr. la Institutul de Științe Politice și Relații Internaționale „Ion I. C. Brătianu“ al Academiei Române.

¹ Cu privire la acest subiect, v. și Ion Goian, „Machiavelli en Roumanie“, în *Revue Roumaine de Théorie Sociale*, nr. 2/2000; Ion Goian, „Machiavelli in the Romanian Culture – Influences and Interferences“, publicat în *Review of Political Sciences and international Relations*, t. X, nr. 2/2013, pp. 49-56. Reiau aici unele pasaje din aceste publicații anterioare.

Rev. Șt. Pol. Rel. Int., XIV, 1, pp. 96–106, București, 2017.

vizând modul în care opera Secretarului florentin a fost receptată în cultura română. Dacă la prima problemă putem răspunde enumerând o serie de date, cea de-a doua solicită unele observații privind o posibilă teorie a influențelor străine în cultura română (poate și a unei teorii a lecturii machiaveliene). Cazul lui Machiavelli este aparte, din cel puțin două motive. Întâiul, deoarece opera lui Machiavelli este revelatoare pentru instalarea într-o cultură a temelor specifice ale modernității: individualismul, relația subiectivă – personală – cu istoria, desacralizarea politicului, raționalitatea de tip instrumental. Evocarea lui Machiavelli servește, de cele mai multe ori, în diferite contexte, ca o prescurtare – în jargonul postmodern, s-ar putea spune ca un *shortcut* – pentru aceste teme, considerate fiecare în parte sau privite ca o constelație culturală. Al doilea motiv este că figura lui Machiavelli conține o ambiguitate inevitabilă. În istoria ideilor, funcționează încă din secolul al XVI-lea dubletul *machiavelian/machiavelic*, care, la rândul său, este revelator pentru orientarea filosofică a unei culturi sau, am putea spune, împrumutând un termen larg răspândit în filosofia germană modernă, pentru *Weltanschauung*-ul unei comunități culturale.

Datele pe care le avem în prezent arată că Machiavelli se citea pe teritoriul actual al României cel puțin începând din secolul al XVIII-lea. Indirect, însă, avem indicii care ar putea arăta că Machiavelli era cunoscut cu mult timp înainte.

Cercetând *Bibliografia românească veche* (Bianu și Hodoș), adăugirile (Simonescu etc.), precum și *Dicționarul literaturii române de la origini până la 1900*, dar și alte referințe bibliografice, extragem concluzia dezamăgitoare că Machiavelli e, practic, absent în lista autorilor traduși în românește până către sfârșitul secolului al XIX-lea. Pe de altă parte, însă, trebuie precizat și un fapt de sens contrar. Dacă avem curiozitatea de a răsfoi monumentală *Istorie a literaturii române de la origini până în prezent* a lui G. Călinescu, vom vedea că numele lui Machiavelli este citat în mai multe rânduri: în legătură cu opera lui Miron Costin, cu opera de istoric a lui Nicolae Bălcescu, în legătură cu un personaj, oarecum proverbial, Dinu Păturică, din romanul *Ciocoii vechi și noi* de Nicolae Filimon, în legătură cu o localizare a povestirii *Belphagor (Favola)* de către I. L. Caragiale cu titlul *Kir Ianulea*², în legătură, în sfârșit, cu scrierea în două volume pe care C. Antoniadă o consacră Secretarului florentin. Prin urmare, un număr destul de substanțial de referiri la opera lui scriitor care, dacă e să ne luăm după bibliografii, este practic netradus până la sfârșitul secolului al XIX-lea.

Dar, cum ne atrage atenția un exemplu dintre cele de mai sus, acela al citării lui Machiavelli în legătură cu Dinu Păturică, *netradus* nu înseamnă și necunoscut în cultura română. Trebuie să observăm, și aici intervine necesitatea – enunțată mai sus – a unei teorii a influenței lucrărilor străine în cultura română, că în România s-a citit multă vreme nu numai în românește, dar uneori chiar preponderent – dată fiind lipsa unor traduceri și unele atitudini ale claselor culte – în limbi străine. Prin urmare, deși *Principiele* este tradus abia la începutul secolului al XX-lea, este mai mult decât verosimil ca el să fi fost cunoscut în mod direct,

² Publicată inițial în *Viața românească*, an IV, nr. 11, noiembrie 1909, nuvela *Kir Ianulea* este republicată în volumul *Schițe nouă* din 1910 și în volumul II din ediția Zarifopol-Cioculescu a *Opereilor*. Vd. și *infra*, n. 19.

de la sursă, în italiană sau în traducere, într-una dintre limbile care aveau circulație pe teritoriul românesc, cu mult mai devreme.

Să analizăm această presupunere. În primul rând, va trebui să distingem diferitele contexte în care este probabilă o lectură, fie și mediată, a lui Machiavelli. Un prim context este al culturii umaniste pe teritoriul României, pe de o parte, mai probabil în Transilvania, pe de alta cu referire la umaniștii din țările române, Miron Costin ș.a. În Transilvania, e posibil ca să se fi intrat în contact cu opera lui Machiavelli prin textul italian (e semnalată prezența la curtea principilor transilvani a unor învățați veniți din Italia) sau în traduceri germane și, poate mai târziu, maghiare. Marele istoric român Nicolae Iorga chiar atribuia, într-o broșură publicată în tinerețe (*Basta și Mihai Viteazul*, București, 1895), uciderea lui Mihai Viteazul de către generalul Basta unei inspirații care ar fi venit direct din lectura *Principelui*.

În al doilea caz, e mai mult decât probabilă lectura lui Machiavelli în traduceri din originalul florentin în neogreacă și, spre sfârșitul secolului al XVIII-lea, în franceză (eventual, mai târziu, chiar în rusă). În secolul al XVIII-lea se situează prima referire certă, aceea la lectura pe care N. Mavrocordat o face *Discursurilor* (*Discorsi*). Dar este aproape sigur că și D. Cantemir l-a citit pe autorul *Principelui*, fie în tinerețea petrecută la Constantinople, fie ulterior, la curtea țarului Petru I.

Ne vom opri o clipă la momentul semnificativ în care un principe fanariot, influențat de ideile Luminilor, citește și adnotează *Principele* lui Machiavelli. Nicolae Mavrocordat, aparținând unei cunoscute familii originare din insula greacă Chios, a fost numit de Poarta Otomană, după o carieră diplomatică în slujba Imperiului Otoman, drept principe fanariot al Moldovei (1709-1710, 1711-1715 și 1716-1717) și, ulterior, al Valahiei (1715-1716, 1719-1730). S-a născut la Constantinopol în 1680 și a murit de ciumă în 1730. Într-adevăr, din mai multe puncte de vedere Nicolae Mavrocordat poate să amintească de personajele Renașterii italiene. Capabil de o ascensiune politică fulgerătoare, inteligent, ambițios, cunoscător a mai multor limbi străine³ (tatăl său, Alexandru Mavrocordat Exaporitul, era dragomanul, adică traducătorul oficial, dar și, neoficial, un fel de ministru de externe al Sublimei Porți), Nicolae Mavrocordat este interesat de ideile occidentale și strânge o impresionantă bibliotecă.

Biblioteca sa era una dintre cele mai cuprinzătoare, spun istoricii, din sud-estul Europei în acea vreme. Este privit în istoriografia românească drept un despot luminat, care a încercat să conducă țările române cu ajutorul nu al elitei locale, ci cu sprijinul unei elite administrative importate din Imperiu, alcătuită în special din greci. Această poziție oarecum precară a lui l-a condus la o cvasi-permanentă teamă față de popor și la reflecții politice foarte asemănătoare acelor care se găsesc în *Principele* lui Machiavelli, deoarece, pe de o parte, subiectul era oarecum la modă în epoca sa, iar pe de altă parte fiindcă, obiectiv, poziția sa era foarte asemănătoare unui „principe nou“, aflat într-un principat cucerit de un altul și care i s-a încredințat de acesta (situație analizată de Machiavelli în cap. VII și

³ Nicolae Mavrocordat cunoștea limbile greacă, latină, arabă, italiană, franceză, turcă, persană.

passim din *Principele*), pe de altă parte fiind în cauză și încercarea supușilor de a-și păstra modul de viață anterior cuceririi (v. și cap. V). Adnotările lui la operele lui Machiavelli, citite într-o ediție italiană, au fost semnalate de Em. Grigoraș într-un articol publicat în *Adevărul literar* din martie 1923, fiind ulterior cercetate cu mai multă acribie filologică de C. Radu (în *Roma*, anul VIII, nr. 2). N. Georgescu-Tistu, în *Bibliografia literară română*, București, 1932, a reprodus o foaie din *Discorsi* adnotată de principele fanariot⁴.

E posibil ca interesul lui Nicolae Mavrocordat pentru opera lui Machiavelli să fi fost trezit de o referință a lui Egregorio Leti, care, într-un *Ceremonial istoric și politic pentru uzul diplomaților*, recomanda în primul rând scrierile lui Machiavelli⁵. S-ar putea deduce că lectura scrierilor lui Machiavelli de către principele fanariot ar fi fost în primul rând o lectură utilitară, oarecum convențională. Totuși, anumite adnotări vin să nuanțeze această impresie. Accentul pe care adnotările lui Mavrocordat încearcă a-l pune pe chestiunea relației principe-mase par a sugera o influență a unei lecturi mai degrabă de tip spinozian, am putea spune, oarecum în cheia unui republicanism pre-iluminist, care își prelungește ecourile și în prima parte a secolului al XVIII-lea. Însă, pentru un mare dregător al Porții Otomane, trebuie să fi fost de interes și referirile care se fac, mai ales în mediile politice și culturale francez și englez⁶, la opoziția dintre despotismul asiatic și tradiția politică europeană⁷.

Nicolae Mavrocordat a fost, ca și tatăl său, un erudit, interesat de publicațiile occidentale. Către sfârșitul vieții sale, a apărut în Italia o ediție (în limba italiană) a *Operelelor* lui Machiavelli, pe care Mavrocordat și-a procurat-o în anul 1726 și care pare a-i fi trezit un interes special, mărturie fiind o serie de adnotări – unele pare-se scrise chiar de mâna domnitorului fanariot, altele datorate, se presupune, unui secretar al acestuia. După cum scrie Raisa Radu, „Analizînd scrisul și *ex-libris*-ul princiar, Em. Grigoraș ajunge la concluzia că volumele I (conținând primele cinci cărți ale lucrării intitulate *Istorie fiorentine* și III (care include *Discorsi sopra la prima deca di Tito Livio*) au fost adnotate de însuși domnitorul, în vreme ce volumul al II-lea (cuprinzând *Il Principe*, *La vita di Castruccio Castracani*, scrierile lui Machiavelli cu privire la Franța și Germania) pare a fi fost adnotat de altcineva, cu un scris mai mărunț”⁸, poate, însă, la indicația lui Mavrocordat și transcriind, de fapt, reflecțiile acestuia, exprimate prin viu grai. Din nefericire, până în prezent nimeni nu a avut inițiativa de a publica, într-o ediție științifică (eventual, cu facsimile) adnotările respective.

⁴ Raisa Radu a semnalat, cu câțiva ani în urmă, aceste cercetări oarecum uitate ale lui Em. Grigoraș cu privire la adnotările lui Mavrocordat într-o comunicare la simpozionul organizat sub patronajul Bibliotecii Municipiului București cu titlul *Cartea. România. Europa, București, 20-24 septembrie 2009*, Biblioteca Bucureștilor, București, 2010. Vd. Raisa Radu, *Nicolae Mavrocordat's notes to Niccolò (sic!) Machiavelli*, în vol. *Lucrările simpozionului internațional Cartea. România. Europa, București 20-24 septembrie 2009*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2010.

⁵ V. și Claude Lefort, *Le travail de oeuvre Machiavel*, Gallimard, coll. Tel, 1986, p. 102.

⁶ V., în această privință, și lucrarea esențială a lui Giuliano Procacci, *Machiavelli nella cultura europea*, Laterza, Bari, 1995.

⁷ Claude Lefort, *op. cit.*, p. 97.

⁸ Raisa Radu, *op. cit.*, p. 164.

Capitolul al IX-lea al „*Principelui* machiavelian“ („*De principatu civile*“) pare a se fi bucurat de speciala atenție a adnotantului.

Într-adevăr, acesta pare a analiza o situație politică asemănătoare aceleia în care se găsea Nicolae Mavrocordat. După Machiavelli, puterea se câștigă, în principatul civil, nu prin violență sau cruzime excesivă (sceleratezza), ci prin ceea ce florentinul numește astuzia fortunată (printr-o combinație, deci, de inteligență și noroc) care permite dobândirea favorii poporului sau a celor mari⁹ (al aristocrației locale). Acela care devine principe cu ajutorul celor mari, adaugă Machiavelli, trebuie să fie atent la intențiile acestora din urmă, deoarece aristocrații au tendința de a se crede egali principelui, ceea ce poate conduce la subminarea puterii acestuia¹⁰. Este cazul lui Nicolae Mavrocordat, despre care știm că se găsea într-o relație conflictuală cu boierii. De altfel, Machiavelli sfătuiește (în capitolul amintit) pe conducător să se încreadă mai degrabă în popor și nu în aristocrați, deoarece poporul nu urmărește să oprime, ci doar să nu fie oprimat, fiind, deci, pe o linie defensivă, spre deosebire de aristocrați, a căror intenție este de a-i oprima pe ceilalți¹¹.

Cum vedem, în *Principele*, Machiavelli propune conducătorului să găsească un just echilibru în relațiile cu diversele categorii sociale (florentinul, pe urmele lui Titus Livius, se referă la aristocrație (*grandi, magnati*) și *populus*, plebea romană). Evident, societatea românească din epoca lui Mavrocordat era altfel structurată, nu există în special acel *populus* care să joace, ca în Florența din vremea lui Machiavelli, un rol politic activ¹², după cum nici sfatul marilor boieri nu era tocmai echivalentul nici al Senatului roman, nici al Marelui Consiliu florentin. Însă preocuparea de a păstra un anumit echilibru Mavrocordat o înțelege; dovadă stă politica sa la începuturile domniei, bazată pe unele privilegii acordate – cu prudență, totuși – marilor boieri, dar și pe o anumită ușurare a poverii impozitelor percepute țaranilor. Astfel, în primii ani de domnie, Nicolae Mavrocordat va reduce anumite taxe la jumătate (vădrăritul) și va elimina cu totul altele (pogonăritul). Totuși, presiunea sistemului otoman, în care un domnitor vasal nu se putea menține la putere decât prin coruperea înalților funcționari ai Porții, alături de permanenta tendință spre răzvrătire a marilor boieri (care aspirau, cei mai mulți, să ia locul domnitorului, prin același sistem de corupere a responsabililor de la Constantinopole) face ca, odată cu trecerea timpului, Nicolae Mavrocordat să renunțe la această politică a primilor ani. Impozitele vor crește permanent, iar conflictele sale cu boierii vor deveni o permanență a ultimilor ani de domnie.

Mavrocordat este, însă, departe de a se declara un discipol al lui Machiavelli. Principele fanariot se arată, în însemnările sale, șocat de cinismul unor pagini

⁹ Niccolò Machiavelli, *Il Principe*, cap. IX.

¹⁰ *Ibidem*.

¹¹ *Ibidem*.

¹² „Ma di Firenze in prima si divisono infra loro i nobili, di poi i nobili e il popolo, e in ultimo il popolo e la plebe; e molte volte occorse che una di queste parti rimasa superiore, si divise in due: dalle quali divisioni ne nacquero tante morti, tanti esili, tante distruzioni di famiglie, quante mai ne nascessero in alcuna città della quale si abbia memoria“ (Niccolò Machiavelli, *Istorie fiorentine, Proemio*, în vol. Niccolò Machiavelli, *Opere storiche*, a cura di Alessandro Monteverchi e Carlo Varotti, Edizione nazionale delle opere II, Salerno editrice, Roma, 2010, vol. I, p. 91).

din *Discorsi* ... și notează, la încheierea lecturii acestora: „Am sfârșit de citit cu atenție faimoasele discursuri ale lui Machiavelli, un autor cu adevărat condamnable, cu gânduri care nu sunt pe potriva unui om de stat, un adevărat ticălos fără Dumnezeu; însă multe lucruri pe care le spune merită atenție”¹³.

Adevărata importanță a adnotărilor lui Nicolae Mavrocordat, în fond, este aceea că ele arată circulația (chiar dacă limitată, singulară chiar) a unor idei filosofice și politice occidentale pe teritoriul Țărilor Române. În mod neașteptat, poate, pentru multă lume, Nicolae Mavrocordat citează¹⁴, în adnotările la opera lui Machiavelli, opinii aparținând unor autori ca Francis Bacon, Daniel Georg Morhof¹⁵, Scipione Ammirato¹⁶, Trajano Boccalini¹⁷, dovedind că, la începutul secolului al XVIII-lea, un domnitor din Țările Române putea fi un desăvârșit european.

Mavrocordat a arătat, în unele note ale sale, o teamă mereu vigilentă față de încercările de răsturnare a puterii sale (a și fost schimbat din funcție, mazilit în limbajul epocii, de mai multe ori, așa cum am văzut). El era conștient de faptul că adversarii săi se puteau folosi fie de influența lor la Sublima Poartă, fie de frământări politice interne și de agitații populare, care nu ar fi convenit Porții, pentru a determina mazilirea sa. Într-un spirit foarte machiavellian, el reflectează asupra inconvenientului dărilor excesive (trebuie spus că Poarta Otomană impunea o fiscalitate excesivă în țările române, ceea ce făcea și mai dificilă situația unui principe străin, perceput de popor nu doar ca agent, ci mai degrabă ca autor al acestor măsuri): „Cei care impilează pe supuși cu dări aprind o năpraznică flacără de ură, întrucât pentru cei mai mulți oameni averea este sânge și suflet”. Același lucru îl observă și Machiavelli într-un foarte cunoscut pasaj din *Principele* (cap. XVI. *De liberalitate et parsimonia*).

Un alt context în care s-ar putea situa lectura machiavelliană în România este acela al călătorilor străini sau al misionarilor catolici. În acest din urmă caz, probabil că avem de-a face cu o lectură negativă, în spiritul receptării iezuite a operei Secretarului florentin.

*

La jumătatea secolului al XIX-lea, un moment cert îl reprezintă opera lui Bălcescu, care se va fi inspirat, în special în scrierile sale care privesc istoria militară a românilor, din opera lui Machiavelli. De altfel, Heliade Rădulescu, care proiecta (într-un spirit oarecum utopic la acea vreme) o „Bibliotecă universală”, care să

¹³ Em. Grigoraș, *loc. cit.*, apud Raisa Radu, *op. cit.*, p. 167.

¹⁴ Cf. Raisa Radu, *op. cit.*, p. 166.

¹⁵ Daniel Georg Morhof (1639-1691), literat și polyhistor german.

¹⁶ Scipione Ammirato (1531-1601), florentin, autor al unor *Discorsi sopra Cornelio Tacito* (1594).

¹⁷ Raisa Radu, *op. cit.* În special referința la Boccalini poate da naștere unor comentarii mai ample. Trajano Boccalini (1556-1613), contemporan cu mai cunoscutul Giovanni Botero, este interesant prin aceea că, în plină Contrareformă, încearcă o reabilitare a lui Machiavelli printr-o lectură republicană a *Principelui*, în spiritul a ceea ce Giuseppe Toffanin va numi „*il tacitismo rosso*”. Vd. și Giuseppe Toffanin, *Machiavelli e il tacitismo (la „politica storica” al tempo della Controriforma)*, Angelo Draghi, Padova, 1921, Reprint from the collection of the University of California Libraries, p. 192 și urm., *passim*). Radicalismul său pare să-i fi adus moartea (după anumite zvonuri, ar fi fost asasinat la ordinul Spaniei). Despre Boccalini, v. și Friedrich Meinecke, *Machiavellism. The Doctrine of Raison d'État and Its Place in Modern History*, translated from the German by Douglas Scott (...), Routledge and Kegan Paul, London, 1962, p. 71 sq.

strângă cele mai importante scrieri din literatura, istoria, filosofia etc. universale, prevede, la capitolul „Politică“, și traducerea „operelor lui Machiavel“¹⁸.

De asemeni, cum am văzut, N. Filimon, în *Ciocoii vechi și noi*, arată cum personajul principal al romanului, Dinu Păturică, citește „cu mare atenție“ operele lui Machiavelli, cu gândul, cam naiv, de a găsi aici rețeta parvenirii sociale).

Un alt admirator al Secretarului florentin se dovedește a fi fost ardeleanul S. Bărnuțiu și, poate prin polemica dintre școala acestuia de gândire politico-juridică și Junimea ieșană, Machiavelli a interesat, la un moment dat, pe junimistul Caragiale. Nuvela intitulată *Kir Ianulea*, publicată în volumul *Schițe nouă* din 1910, poate fi, cu mare probabilitate, o localizare a unei povestiri a lui Machiavelli: *Favola* (care, la rândul său, se poate să se fi inspirat din alți autori¹⁹).

I. L. Caragiale va oferi, de altfel, publicului român o traducere parțială și sintetică a două capitole (XV și XVI) din *Principele*, sub titlul *Din Principele lui Machiavelli* (în două numere, 5 și 7 (13 și 27 mai 1896), din periodicul «*Epoca literară*»), care este un moment semnificativ în cunoașterea de către publicul român a scrierii Secretarului florentin. Este cu atât mai interesant acest moment cu cât publicul căruia i se adresează nu este unul foarte educat, ci publicul mai degrabă mediu.

Este de discutat intenția lui Caragiale atunci când publică rezumatul unor capitole din *Principele* lui Machiavelli. O aluzie la avariția lui Carol I ar putea să conducă la ideea că întregul excerpt din *Principele* ar avea în vedere, prin contrast, politica regelui Carol I, la care I. L. Caragiale s-a referit în multe rânduri în termeni negativi și ironici (de pildă *Mare farsor*; *mari gogomani* etc.). În realitate, probabil că lucrurile sunt mai complicate. Caragiale, care avea un oarecare complex din pricina unei școlarități incomplete, a folosit, în publicistica sa, deseori prilejul de a trata subiecte care arată o cultură mult mai largă decât s-ar fi putut bănui urmărind biografia școlară a autorului.

Poate și influențat de publicistica politică a lui Eminescu, Caragiale va fi citit, desigur în traducere franceză (foarte probabil, traducerea lui Ferrari²⁰, care pare a fi circulat la noi în a doua jumătate a secolului trecut, aceasta stând și la baza primei traduceri mai sistematice a *Principelui* de către Gr. Handoca, cum vom vedea) scrierea cea mai cunoscută a lui Machiavelli.

¹⁸ Ion Heliade Rădulescu, *Opere*, vol. I, Academia Română/Univers enciclopedic, București, 2002, p. 530.

¹⁹ V. și Antoni Corsaro, *Nota introduttiva*, în vol. Niccolò Machiavelli, *Scritti in poesia e in prosa*, Edizione nazionale delle opere III/2, Salerno editrice, Roma, 2012, pp. 293-301. Într-o notă din volumul *Schițe nouă*, Caragiale precizează: „Această poveste se găsește în Giovanni Brevio, *Rime*, Roma, 1545, intitulată *Novella di Belfagorx*; mai târziu, în 1549, apare cu același titlu sub numele lui Machiavelli și de atunci trece între operele complete ale ilustrului secretar florentin. Un savant bibliograf englez, John Dunlop, crede că originalul lui *Belfagorx* se găsea într-un manuscript latinesc al bibliotecii St.-Martin din Tours, manuscript dispărut pe vremea războaielor civile. După Machiavelli, La Fontaine, fabulistul francez, a dat de *Belphégor*, în colecția de *Contes*, publicată întâia oară la Paris, chez Denis Thierry et Claude Barbin, 1682“ (v. și I.L. Caragiale, *Opere I, Proză literară în volume*, ed. II, Academia Română, Fundația Națională pentru știință și Artă, București, 2011, pp. 809-811).

²⁰ Costanzo Ferrari (1815-1868), scriitor italian din Risorgimento, refugiat în Franța, a tradus *Il Principe*, o ediție a acestei traduceri (probabil folosită de Handoca pentru prima traducere cvasi-integrală a *Principelui* în limba română, la care ne vom referi în paginile următoare) fiind publicată în 1906.

Mihai Eminescu a arătat și el, în publicistica sa politică, un interes deosebit pentru ideile lui Machiavelli, evident cele exprimate în cea mai citită scriere a acestuia, *De principatibus*, cunoscută îndeobște cu titlul care i s-a atribuit în edițiile tipărite de editorii Antonio Blado din Roma și Bernardo Giunti din Florența, după moartea autorului, în 1532, *Il Principe* (tradus în alte limbi europene prin *Le Prince, The Prince, Der Fürst, Principele* ș.a.m.d.).

Eminescu, cu întinsa sa curiozitate pentru istoria și cultura europeană, traduce chiar două capitole din cea mai cunoscută scriere a lui Machiavelli (cap. XVIII. *Quomodo fides a principibus sit servanda* și cap. XIX. *De contemptu et odio fugiendo*, care în versiunea poetului sunt redată astfel: „18. *Până unde trebuie să-ți fie un principe cuvântul și până unde nu*“ și, respectiv, „19. *Să te ferești de dispreț și de ură*“; cf. mss. 2257, 324r-345r). Într-o notă, D. Vatamaniuc precizează că „Eminescu traduce aceste texte în epoca gazetăriei bucureștene“ (Eminescu, *Opere*, vol. VII, Academia română/Univers enciclopedic, București, 2003, p. 1522). Nu se cunoaște originalul folosit de poet pentru traducerea sa, dar se poate presupune (cum scrie și Vatamaniuc) că ar fi un volum (poate bilingv) în versiune germană.

În publicistica politică eminesciană referirile la Machiavelli privesc mai degrabă clișeul, larg răspândit în epocă, al imoralității metodelor machiaveliene (așa-numitul machiavelism²¹, care, în versiunea ironică a lui Caragiale din *Scrisoarea pierdută*, se îmbogățește – în politica românească – cu o nuanță orient-balcanică, devenind „*machiaverlâc*“), așa cum se vede, de pildă, în articolul [„*În numărul de vineri...*“]. În alte cazuri, referirile la Machiavelli sunt mai nuanțate și privesc unele chestiuni dezbătute, într-adevăr, în opera florentinului, de pildă în articolul intitulat (editorial) [„*Totdeauna înaintea unui vot*“], publicat în *Timpul* din 13 ianuarie 1880, unde Eminescu scrie: „De câte ori vedem pe marii magiștri ai partidului fanariot făgăduind și iar făgăduind ne vine în minte capitolul lui Machiavelli asupra cestiunii dacă un principe, în cazul nostru oamenii politici, se cade sau nu să-ți fie cuvântul. Ilustrul prozator al sutei a șasesprezecea spune că, o dată ajunși la putere, bărbații politici n-au nevoie să se ție de cuvânt și nu le va lipsi nicicând un pretext de a-și îmbrobodi și înfrumuseța călcarea făgăduinței lor. Trebuie însă să fii meșter, urmează scriitorul italian, în arta de a îmbrobodi calitatea vicleniei, în meșteșugul de a ascunde și masca. Oamenii sunt atât de mărginiți și atârână atât de mult de presiunea momentului încât acela care voiește să-i tragă pe sfoară află totdeauna oameni care să se lase a fi înșelați“ (Mihai Eminescu, *Opere*, vol. IV, Academia română/Univers enciclopedic, București, 2000, p. 1059).

²¹ Cu privire la *machiavelism*, vd. și Claude Lefort, *Le travail de oeuvre Machiavel*, Gallimard, coll. Tel, Paris, 1986, p. 73-92, *passim*. *Machiavelismul* constituie, pentru spiritul comun, o reducere a filosofiei politice machiaveliene la cunoscuta maximă (care, de altfel, nu există ca atare în opera florentinului) *scopul scuză* (sau justifică) *mijloacele* (utilizate în vederea atingerii scopului respectiv) și transformă figura lui Machiavelli în epitoma politicianului lipsit de scrupule morale. Cu spiritul său caustic, Caragiale a rezumat, cu multă culoare locală, această filosofie comodă pentru orice politician, cu termenul *machiaverlâc*, care apare în discursul aparent bonomului Trahanache și care desemnează, în fond, o sinteză între cinismul individualist occidental și meandrele culturii politice orientale, fundamentată pe spiritul tranzacțional și impermeabilă la principiile unei morale absolute. Este de remarcat că, la rândul său, Innocent Gentillet îl injuriază pe autorul *Principelui*, adversar în politică al moralei creștine, cu calificativele de *turc* și *mahometan*.

*

Așa cum se poate vedea din paginile anterioare, numele și unele idei ale lui Machiavelli au circulat, chiar cu o anume intensitate, în cultura română, deși nu a existat o traducere românească integrală a niciuneia dintre scrierile Secretarului florentin, a cărui operă cea mai cunoscută, *Il Principe*, a putut fi, totuși, citită, dacă nu în originalul toscan, cel puțin într-una dintre traducerile care au circulat în tot spațiul european.

La începutul secolului trecut, un Grigore Handoca, militar de carieră și, după trecerea în rezervă, politician, a întreprins o primă traducere a *Principelui*²², însă (probabil) după o versiune franceză (a lui Costanzo Ferrari²³, participând la mișcarea risorgimentală și exilat la Paris, unde moare în 1868). Urmează, după câțiva ani, o a doua ediție (1916) care, aceasta, poartă un titlu fantezist, poate inspirat și de preocupările militare ale traducătorului: N. Machiavelli, *Arta de a guverna și armatele naționale*, conținând și o notă a lui Giuseppe Ferrari (deși, după toate probabilitățile, traducerea după care a lucrat Handoca este a lui Costanzo Ferrari).

Giuseppe Ferrari, cunoscut promotor al ideilor revoluționare din Italia Risorgimento-ului, este autorul unei scrieri intitulate *Machiavelli giudice delle rivoluzioni dei nostri tempi*, apărut în 1849 în versiune franceză și ulterior publicat în *Opuscoli politici e letterari*, Capolago, 1852. Datorită relativei omonimii, este posibil, de altfel, ca Handoca să fi confundat pe cei doi italieni, pe Costanzo Ferrari cu Giuseppe Ferrari.

Cu această primă traducere în limba română, Machiavelli a devenit, poate, cunoscut publicului larg, dar abia după Primul Război Mondial se va putea vorbi despre o receptare mai complexă a ideilor machiavelliene în cultura română. Deocamdată, acest studiu rămâne a fi făcut.

Sunt de amintit câteva momente mai semnificative. În afara unei excelente monografii în două volume consacrate de C. Antonia de Secretarului florentin²⁴, cercetărilor lui P. P. Negulescu cu privire la gânditorii Renașterii italiene, de prezența lui Machiavelli printre autorii studiați în importantul tratat interbelic de *Istorie a filosofiei moderne* cunoscut ca *Omagiu Profesorului I. Petrovici* (primul volum publicat în 1937), de alte studii din epocă a căror bibliografie urmează a fi alcătuită, un moment remarcabil este traducerea Ninei Façon a *Principelui*²⁵, traducere după originalul florentin, cu un amplu studiu introductiv și o traducere, de

²² *Principele*, [de] Nicolae Machiavelli. Traducțiune din franțuzește după C. Ferrari, de Locot.-Colonel Grigore Handoca, Fost Prefect la Putna și Prahova și Președinte al Consiliului Județean din Prahova. Ploiești (Tip. Democratul), 1910. (17 x 10,5). VI, pp. 33-167. O a doua apariție în vol. cu titlul *Arta de a guverna și armatele naționale*, de N. Machiavelli. Traducere, [după] G. Ferrari, de Gr. Handoca Locot.-Colonel în retragere. Fost prefect de Prahova și de Putna București, Edit. Librăriei Alcalay & Co., [1916]. (14,5 x 10) VIII-190 p. (Biblioteca pentru toți, 958-959). Volumul cuprinde și: *Machiavelli și opera sa*, de G. Ferrari, „traducătorul francez al acestei lucrări” (p. 9-54). (Citat după Bibliografia Națională Retrospectivă, internet: www.biblacad.ro).

²³ *Le Prince* de Nicolas Machiavel, nouvelle traduction par C. Ferrari, Paris, Librairie de la Bibliothèque Nationale, 1897.

²⁴ C. Antonia de, *Machiavelli*, vol. I-II, Editura „Cultura națională”, București, f.a.

²⁵ N. Machiavelli, *Principele*, traducere din limba italiană cu o introducere de Sorin Ionescu, Istituto di Studi Filosofici – Roma, Societatea română de filosofie – București, 1943, Colecția marilor gânditori italieni. Prima ediție a traducerii a fost semnată cu pseudonimul Sorin Ionescu, traducătoarea Nina Façon neavând drept de semnătură din pricina legislației antisemite a regimului Antonescu.

asemenea, a faimoasei scrisori din 10 decembrie 1513 care anunță redactarea (unor capitole?) din *De principatibus*.

După război, datorită și unei anume preocupări pentru traducerea unor lucrări clasice din cultura universală, va fi retipărită (de această dată cu numele real) traducerea Ninei Façon, urmată de o traducere de bună calitate a *Istoriilor florentine*²⁶, cu un studiu introductiv substanțial de asemenea, datorată aceleiași Nina Façon. Al. Balaci va publica și el o scriere de popularizare consacrată lui Machiavelli. În revistele de specialitate apar câteva studii și articole dedicate aceluiași autor.

După 1989, interesul pentru Machiavelli a cunoscut o anume evoluție, în pas cu schimbările care apar în atmosfera culturală din România. Apar câteva traduceri ale operelor literare (în afară de *Mandragola*, tradusă și în perioada anterioară, va fi tradusă și piesa *Clizia*, într-un volum din cele două consacrate *Comediei italiene din Renaștere*, într-o excelentă colecție de titluri ale Editurii Humanitas consacrată culturii italiene, coordonată de Smaranda Bratu Elian și de Nuccio Ordine. Recent, Smaranda Bratu Elian a tradus, în aceeași colecție a Editurii Humanitas, *Scrisorile*²⁷ lui Machiavelli.

Pentru completitudinea acestei enumerări cu caracter uneori bibliografic, menționăm și faptul că autorul acestor rânduri a publicat mai multe articole și studii despre Machiavelli, traduceri din textele florentinului și un prim volum²⁸ dintr-o serie consacrată acestui autor.

Din nefericire, în aceeași perioadă s-au improvizat în cercetători și editori ai operei lui Machiavelli și câțiva nechemați, cărora nici cultura generală, nici competențele lingvistice, cu totul sumare, privind limba lui Machiavelli (o limbă și o scriitură complexe, greu de descifrat chiar și de nativii italieni) nu le permite decât să aspire la statutul de semidocți, între atâția impostori care au invadat astăzi cultura română. Semidocți denunțați adeseori fără ocol și de academicianul Mircea Malița în scrierile sale mai vechi sau mai recente, între care volumul citat, *Homo fraudens*, care semnaleză fenomene antropologice majore care amenință lumea de astăzi și care ne-a inspirat și paginile de față ca un omagiu adus culturii care se aliază rectitudinii morale, ambele atât de necesare pentru renașterea României.

BIBLIOGRAFIE SELECTIVĂ

- Antoniade, C., *Machiavelli*, vol. I-II, Editura „Cultura națională”, București, f.a.
 Caragiale, I. L., *Opere I, Proză literară în volume*, ed. II, Academia Română, Fundația Națională pentru Știință și Artă, București, 2011.
 Goian, Ion, *Machiavelli, enigmaticul* vol. I: *Omul, epoca*, Editura ISPRI, București, 2008.
 Goian, Ion, „Machiavelli en Roumanie”, în *Revue Roumaine de Théorie Sociale*, nr. 2/2000.

²⁶ Niccolò Machiavelli, *Istoriile florentine*, studiu introductiv, traducere, note și indice de nume de Nina Façon, Editura științifică, 1968.

²⁷ Niccolò Machiavelli, *Lettere/Scrisori*, traducere, cronologie, note și îngrijirea ediției de Smaranda Bratu Elian, cu o prefață de Rinaldo Rinaldi, Editura Humanitas, București, 2016

²⁸ Ion Goian, *Machiavelli, enigmaticul* vol. I: *Omul, epoca*, Editura ISPRI, București, 2008.

- Goian, Ion, „Machiavelli in the Romanian Culture – Influences and Interferences“, publicat în *Review of Political Sciences and international Relations*, t. X, nr. 2/2013.
- Heliade Rădulescu, Ion, *Opere*, vol. I, Academia Română/Univers enciclopedic, București, 2002.
- Lefort, Claude, *Le travail de oeuvre Machiavel*, Gallimard, coll. Tel, 1986.
- Machiavelli, Niccolò, *Istoriile florentine*, studiu introductiv, traducere, note și indice de nume de Nina Façon, Editura științifică, 1968.
- Machiavelli, Niccolò, *Lettere/Scrisori*, traducere, cronologie, note și îngrijirea ediției de Smaranda Bratu Elian, cu o prefață de Rinaldo Rinaldi, Editura Humanitas, București, 2016.
- Machiavelli, Niccolò, *Opere storiche*, a cura di Alessandro Montevercchi e Carlo Varotti, Edizione nazionale delle opere II, Salerno editrice, Roma, 2010.
- Machiavelli, N., *Principele*, traducere din limba italiană cu o introducere de Sorin Ionescu, Istituto di Studi Filosofici – Roma, Societatea română de filosofie – București, 1943.
- Machiavelli, Niccolò, *Scritti in poesia e in prosa*, Edizione nazionale delle opere III/2, Salerno editrice, Roma, 2012.
- Meinecke, Friedrich, *Machiavelism. The Doctrine of Raison d'État and Its Place in Modern History*, translated from the German by Douglas Scott (...), Routledge and Kegan Paul, London, 1962.
- Procacci, Giuliano, *Machiavelli nella cultura europea*, Laterza, Bari, 1995.
- Radu, Raisa, „Nicolae Mavrocordat's notes to Niccolo (sic!) Machiavelli“, în vol. *Lucrările simpozionului internațional Cartea. România. Europa, București 20-24 septembrie 2009*, Editura Biblioteca Bucureștilor, București, 2010.
- Toffanin, Giuseppe, *Machiavelli e il tacitismo (la „politica storica“ al tempo della Controriforma)*, Angelo Draghi, Padova, 1921.